

Надія ПОЛЯНСЬКА

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА ПОЛЬСЬКОМУ СОЦІУМАХ

Спільна історія завжди породжує як негативні, так і позитивні стереотипи та міфи. Однією з найважливіших складових таких стереотипів – Друга світова війна, хоча вже й віддалена в часі, але про яку й досі пам'ятають свідки тих подій і їх нащадки як найважливішу подію “короткого” ХХ століття. Усвідомлюючи глобальність теми, в статті буде проаналізовано тільки низку аспектів функціонування історичної пам'яті.

Протягом 1994–2004 рр. в Україні проводилося соціологічне дослідження “Львів – Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей,” згідно з результатами якого, більшість українців отримують інформацію про історію із ЗМІ, теле і радіопередач¹. У дослідженні “Регіональні історичні ідентичності та пам'ять” В. Середа, проаналізувавши матеріали регіональної преси, констатує, що на сході України (Донецьк) про події Другої світової війни згадувано частіше, як про найбільш важливий період, на відміну від західного регіону, де про війну писали значно менше². Цікавим є те, що незважаючи на різні відповіді респондентів, що торкалися негативних і позитивних подій в історії України, все-таки “негативні історичні події є елементом, що найбільше поєднує Львів та Донецьк,”³ а Друга світова війна займає друге місце у списку негативних подій для мешканців обох регіонів.

Щодо Республіки Польща, то тільки в загальнонаціональних польських газетах від початку 1990 р. з'явилося сотні статей про польсько-українську історію⁴. Дослідник В. Тютюн, проаналізувавши матеріали польської преси 1990-х рр. про українсько-польські відносини, виділяє “світлі” та “темні” міфи про українців, якими керуються автори публікацій, стереотипи, що мають сильний вплив на саму оповідь, отже, формують публічну думку. Так звані “темні міфи” зображають Україну як край “вічного бунту”, “понурого і дикого”. А “світлі” так само зображаючи Україну в історичній перспективі, ідеалізують “креси” як школу лицарства⁵. Вже в літературі ХVІ ст. з'являється тенденція до ідеалізації кресів, і в той же час формується стереотип ворога⁶. Все це дозволяє говорити про Україну через призму трагізму історії, деструктивності методів, які керували людськими призначеннями. Таку зосередженість на історії можна пояснити і політичними, прагматичними причинами – зміни 1989 р. породили радість, але водночас страх відносно сусіда з ядерною потугою, де може відродитися націоналізм і стати загрозою для Польщі⁷, адже ще в ПНР-івські часи комуністична влада “зверху” активно насаджувала стереотип “дикого бандерівця”, “різуна”.

Як стверджує польська дослідниця Б. Бердиховська, все, що не належить до матерії конфлікту українсько-польського, на сторінках польської преси просто не з'являється. Основними темами як на початку 1990-х, так і наприкінці залишалися: Волинська трагедія, діяльність у роки Другої світової війни загонів ОУН–УПА, конфлікт навколо відбудови цвинтаря Орлят у Львові та конфлікт між українцями та поляками в 1918–1919 рр.⁸, акція “Вісла” Але спільні кордони та приязні відносини між обома державами є чисто прагматичними потребами для обох держав. І негативні стереотипи, що функціонують в одній чи в обох державах, є серйозною перешкодою⁹.

Узагальнюючи, можемо стверджувати, що суттєво впливають на відносини такі стереотипи, як:

- досвід людей, які не тільки були покривджені своїми “сусідами”, але й стараються (часто несвідомо) свої негативні почуття стосовно іншого народу передати рідним і близьким, оточуючим;

- недостатнє розуміння обох суспільств, власне історичного процесу, і тут функцію подолання стереотипів мала б взяти на себе школа та ЗМІ, адже як зазначила Б. Бердиховська, “тільки доброї волі президентів (тобто політичних еліт) не вистачить”;

- функціонування негативних історичних стереотипів відносно свого “сусіда”;

- брак знань про сусідню націю, їх вклад до світової культури;

- явне і голосне артикулювання націоналістами обох держав на історичних кривдах, що завдали представники іншого; остання причина і є основною¹⁰.

Та, якщо в українській і в польській історіографії багато написано про взаємні стереотипи, перепросини і т.д., постійно відбуваються міжнародні конференції, присвячені цим питанням, то значно менше відомо про соціологічний вимір функціонування стереотипів. Польський соціолог, автор монографії “Польсько-українське пограниччя” Г. Бабінський зауважив, що серед опитаних ним респондентів досвід війни та подальші переселення не сприймаються як цілковита трагедія, і на підставі цього зробив висновок: “відносно лагідний перебіг акції та 50 років дистанції згладили почуття кривди”¹¹. Він зазначив, що історичний досвід опитаних не є вже таким драматичним, а швидше пережитим ними катаклізмом.

Такі висновки суттєво розходяться з постулатами більшості представників української меншини в Польщі чи товариств депортованих в Україні. Для підтримки цього варто процитувати частину передмови Богдана Гука до “Пропамятної книги”, присвяченої річниці акції “Вісла”: “Уже півстоліття минуло від появи Нелюдського у нашому житті, проте й досі ми не в змозі скинути з себе цей тягар”¹². Але сама книга містить спогади, що різко відрізняються один від одного за емоційністю, ступенем звинувачення інших та відчуттям власної кривди. Про поступове пом'якшення взаємного негативного ставлення поляків до українців та українців до поляків свідчить і те, що зникли засадничі причини для конфлікту: 1) спротив поляків незалежницьким прагненням українців; 2) територіальні суперечки; 3) поділ на домінуючу польську та підлеглу українську групи¹³.

Для того, щоб краще зрозуміти динаміку та зміни у ставленні до українців як до нації та до меншини, що проживає в Польщі, можемо навести результати опи-

тувань, проведених CBOS (Centrum Badań Opinji Społecznej – Центр Дослідження громадської думки), які стосувалися ставлення поляків до власних меншин. Тільки 2% задекларували, що належать до національних меншин. Це, власне, відповідає показникам останнього перепису населення, в якому до меншини себе зарахували 1,23% всіх польських громадян¹⁴.

Більше половини респондентів (56%) погодилися з твердженням, що є добрим, коли в державі мешкає тільки одна нація. Проти цього виступила лише третина (34%). Старші за віком опитувані більше схилилися до ствердження однонаціональної держави.

Виявилося, що значна частина поляків назвала більше меншостей, аніж їх задекларовано в законодавстві. Найчастіше згадувалася німецька меншина (54%). Наступними йдуть українці, хоча вони, згідно з переписом, є третьою за кількістю меншиною. Тільки 13% відсотків респондентів не змогли назвати жодної меншини, яка проживає в Польщі. Щодо того, якими правами мають володіти меншини, найконтroversійнішою стала вимога фінансової підтримки державою культури та традицій меншин¹⁵.

Протягом останніх років змінилося ставлення поляків до всіх сусідів. На початку минулого десятиліття більшість декларували симпатію тільки до чехів і словаків. Більшість сусідів вони сприймали здебільшого зневажливо. Якщо на початку 1990-х рр. до литовців і німців більше домінувала нехоть, то тепер ситуація протилежна. Натомість надалі виразно переважає ігнорування трьох східних сусідів, хоча ця частка значно зменшилась. Якщо наводити цифри, то, починаючи з 1993 р., симпатію до українців задекларувало 12%; 1994 – 9%; 1995 – 14%; 1996 – 16%; 1997 – 15%; 1998 – 13%; 1999 – 16%; 2001 – 22% і 2003 – також 22%. У 2005 р. (у зв'язку з Помаранчевою революцією) приязнь дещо зросла. Порівнюючи динаміку декларування негативного ставлення до українців, можемо стверджувати, що відзначення певних річниць, пов'язаних із спільною історичною спадщиною, суттєво не впливало на ставлення поляків до українців. За висловилося 41%, проти – 43%. Стосовно меншостей, схвально налаштовані більшість опитаних. Щодо позитивної оцінки, то впродовж 1993–2003 рр. вона змінювалася від 65%, що проявляли симпатію до українців в 1993 р., до 48% – у 2003 р. Соціологи пов'язують це з політичним та економічним розвитком України¹⁶.

Що ж до впливу саме історичних подій на свідомість польського населення, у 2003 р. було проведено соціопитування про ставлення польських громадян як до самого українсько-польського конфлікту 1943 р., так і до факту його відзначення. Ставилося завдання з'ясувати, кого поляки вважають жертвою, а кого злочинцем, проаналізувавши вплив запланованих святкувань на процес польсько-українського порозуміння. Відповіді опитаних показали низький рівень знань про ті події та значну кількість непорозумінь навколо них. Близько половини сказали, що не знають, хто був жертвою, а хто злочинцем в тих трагічних подіях (44% проти 41% тих, хто ствердили, що жертвами були поляками і наступною за кількістю групою, що визнали за жертв польських офіцерів, солдатів та в'язнів таборів полонених, очевидно засоціювавши це питання з Катиню – 9%).

Ще менш однозначно окреслена група “злочинців”: 19% вказали на українців, 10% на УПА, націоналістів чи українське військо; 21% приписали цей злочин

росіянам, НКВД, Сталіну, комуністам і т.д., тільки 3% визнали злочинцями українців і поляків, що можна порівняти з 5% тих, хто потрактував їх як “жертви”. Значно вплинув на відповіді вік опитуваних – близько двох третин осіб молодших 35 років не змогли відповісти на жодні з запитань. Щодо того, чи може вплинути святкування подій на Волині 1943–1944 рр. на українсько-польське взаєморозуміння, то думки розділилися майже порівну між “так”, “ні” та “важко сказати”. І тут також найосновнішим чинником став вік – молодь більше вірить у позитивне значення жестів доброї волі під час відзначення, які б могли сприяти єднанню¹⁷.

Для порівняння з розумінням поляками, “що є українсько-польський конфлікт” можна навести результати опитування, завданням якого було з’ясувати, “що для поляків є Освенцім”; воно відбулося в 1995 і 2005 рр.

Про близькість для кожного громадянина Польщі тих трагічних подій свідчить те, що в кожного дев’ятого опитуваного (11%) хтось із рідних перебував у Освенцімі, а кожен двадцятий (5%) втратив у цьому концентраційному таборі когось з найближчої йому родини. 22% респондентів декларує, що хтось з їхніх близьких перебував у інших концентраційних таборах. Тому не є дивним те, що 95% опитаних підтвердили важливість для себе пам’яті про Освенцім. Під час опитування досліджувалася також думка поляків, для яких саме груп ця пам’ять є важливою. Результати наступні: 68% анкетованих вважають пам’ять про Освенцім важливою для людей всього світу; 47% зазначає потребу пам’ятати про табір з пошани до тих, хто сам усе це пережив; 37% – для всіх поляків; 25% – для всіх євреїв; 24% – старше покоління, що пам’ятає війну; 28% – повоєнне покоління. Цікавим для дослідження є порівняння з результатами соціологічного опитування, яке проводилося в 1995 р. Тут розподіл груп, для яких важливою є пам’ять про Освенцім, дещо інший. Зазначили важливість пам’яті про цей концентраційний табір для всього людства тільки 43% респондентів, і лише 8% – для євреїв. Це може свідчити про те, що відзначення ювілею Освенціму (опитування проводилось після нього) відіграють важливу роль у формуванні історичної свідомості, незважаючи на те, що для більшості поляків ці події носять відтінок особистої трагедії. В результаті відзначення цих трагічних подій на державному рівні змінився погляд на героїв та жертви Освенціму. 37% респондентів стверджували, що це місце є місцем мучеництва народу польського, 17% – народу єврейського, але більшість – 43% визнала Освенцім табором, де відбувся злочин геноциду багатьох народів. Аналізуючи результати опитування, приходимо до висновків, що пам’ять про Освенцім не тільки частина державної історії, але й важлива сторінка особистого чи родинного досвіду. Для третини поляків кошмар концентраційних таборів є чимось набагато більшим, аніж просто історичним фактом¹⁸, чого не можемо сказати про українсько-польський конфлікт, який залишився важливим на паралелі Львів – Перемишль, але не Київ – Варшава.

Інтерпретація фактажу соціологічних опитувань в Україні показує, що ставлення до сучасної Польщі та поляків твориться шляхом перенесення політичних переконань на образ сусіда, а не певних історично складених стереотипів. Підтверджує це й те, що найнижчий рівень негативного ставлення до поляків саме в Галичині, а найвищий – в Криму,¹⁹ незважаючи на той факт, що кримчани не мають негативних

історичних стереотипів. Пояснюючи це, можемо припустити, що не останню роль у формуванні образу сусіда відіграє шкільна освіта.

Розглядаючи способи відображення в шкільних підручниках Другої світової війни, і зокрема депортаційних акцій, варто процитувати тези А. Портнова з подібної статті, опублікованої в російському “Неприкосновенном запасе”, про те, що шкільний підручник є найбільш концентрованим вираженням дискурсивних практик створення легітимного образу національного минулого. А “після 1991 року Україна, як і інші нові державні утворення, повинна була знайти такий образ минулого, який би санкціонував її сьогоденішню політику та цілі, щоб виконували інтеграційну функцію для її жителів...”²⁰. Щоб це з'ясувати опрацьовано ряд підручників, які видавалися в Україні протягом 1993–2005 рр. та були рекомендовані Міністерством освіти, а також низку методичних матеріалів у спеціалізованих виданнях.

В одному з перших підручників з історії України, виданому вже у незалежній Україні, авторства відомих істориків С. Кульчицького, Ю. Курносова і М. Ковалія²¹ закладено всі основні наголоси, які залишилися характерними і для наступних видань: існування двох гілок партизанського руху, відхід від тотальної концепції Великої Вітчизняної, розповідь про трагедію євреїв, а також і “героїзацію” подвигу та внеску українців. Незважаючи на те, що книга видана ще в 1993 р., вже є згадка про трагічні події на Волині в 1943 р. – “міжнаціональний розбрат криваву різню”; “її жертвами стали понад 40 тисяч поляків і майже стільки ж українців”²², а причиною депортації українців та поляків була саме спроба розв'язати цей міжетнічний конфлікт. Щодо акції “Вісла”, то вона названа депортацією, а її причиною – “полонізація споконвічних українських земель”²³.

Виданий наступного року підручник з історії України Ф. Турченка²⁴, підсумовуючи наслідки Другої світової для українців, називає її “переможно завершеною”, згадує про те, що загинув кожен п'ятий українець і водночас перераховує кількість українців – Героїв СРСР та інших “медалістів”²⁵. Не згадуючи про депортації, подає дещо інше трактування “етнічних чисток” на Волині: “трагічно склались відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. УПА декларувало необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі у довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цих політичних антагонізмів були, в основному, мирні, беззбройні селяни”²⁶. Ф. Турченко, на відміну від вищезгаданого авторського колективу, більше акцентує на ідеологічній складовій конфлікту.

На даний момент підручник Ф. Турченка вже двічі перевидавався та доповнювався – в 2001 та 2005 р.²⁷. Вже в останньому виданні подано відомості про депортації українців і поляків, а акцію “Вісла” названо “найбільшою антиукраїнською акцією, здійсненою польськими властями”, котра стала справжньою трагедією. “Чимало людей померло від голоду та хворіб, на нових місцях українцям передавали найгірші, найзруйнованіші господарства та землю, яка вже 2–3 роки лежала перелогом”²⁸.

У контексті порівняння цих двох книжок оригінальним є підручник О. Рубльова²⁹. В розділі, присвяченому Другій світовій війні, незважаючи на те, що окрім трагедії Бабиного Яру згадується і Биківня, немає нічого про волинські події, хоча й є підрозділ, присвячений депортаціям українців і поляків та акції “Вісла”: “Сталін розрахувався за власні злочини (вересневий напад на Польщу, Катинь) українськими землями. Через це на польському боці опиняються українці – корінні мешканці Підляшшя, Холмщини, Лемківщини, Підсяння, а у західних областях УРСР – чимало поляків. До Польщі перебрався близько 800 тис. поляків. Однак українці, які мешкали в Польщі, на загал відмовлялись залишити рідні землі та домівки. Тому їх близько 500 тис. осіб до УРСР – пересилили примусово”³⁰.

Зрештою, підручник, що побачив світ у 1993 р., було перевидано вже під редакцією С. Кульчицького та Ю. Шаповала³¹. Новим є те, що в висвітленні Голокосту вказано цифру один мільйон – тих, хто залишився з шестимільйонної єврейської общини довоєнного періоду, окрім того стверджується, що волинський конфлікт “започаткувало масове знищення силами АК українського населення на Холмищині та Підляшші в 1942 р.”³². Більше того, за вказівками еміграційного уряду АК почала операцію, що мала на меті повернення польського контролю над колишніми польськими державними землями, втраченими в 1939 р. Ці дії принесли нові жертви. Наприклад, на Холмщині у 1943–1944 рр. польські формування знищили близько п’яти тисяч українців. Волинь, Галичина, Закерзоння перетворилися на місце кривавого зіткнення обох сторін, жертвами якого стали тисячі українців і поляків³³. Для пояснення боротьби ОУН–УПА вжито термін “війна після війни”.

Підсумовуючи викладене, можемо зробити висновок, що підручники мало чим відрізняються від сучасної української історіографії і несуть на собі чіткий відбиток стану української історіографії, вміщуючи занадто складні для розуміння учнів оцінки історичних явищ і процесів, зберігаючи застарілі штампи в оцінці тих явищ, які ще недостатньо висвітлені на сторінках наукових видань.

Якщо вже говорити про історіографію, то вправомірним є твердження, що окрім підручника, який є в користуванні кожного учня і з якого він може зробити власні висновки, дуже багато залежить і від ролі вчителя. В періодичному часописі “Історія в школі” надруковано методичні розробки уроків, які б мали детальніше ознайомлювати вчителів і допомагали їм у логіці викладу самого матеріалу.

Розглянемо два методичні уроки, підготовлені Л. Задорожною, О. Гісемом та О. Мартинюком. Незважаючи на те, що автори розуміють потребу “олюднення історії”, практично одразу ж сигналізують метою уроку: “Усвідомлення ролі України та українців у Другій Світовій та ВВВ, що були доленосними подіями середини ХХ століття, та в результаті яких була відвернута смертельна загроза не тільки для нашої Батьківщини та її народу; це було порятунком від фашистського поневолення народів європейських країн, що потім змогли стати на шлях економічного та соціального прогресу”³⁴ або “виховати учнів у дусі патріотизму, взаєморозуміння між народами на основі особистого усвідомлення досвіду історії”³⁵.

Незважаючи на розлогі оповіді про Голокост та депортації поляків після вторгнення радянської армії у вересні 1939 р. на територію II Речі Посполитої, помітна і “націоналізація”, адже в підсумках вказано що приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР, без сумніву, було подією великої історичної ваги. Вперше

за багато століть українці об'єдналися у межах однієї державної структури. Хоча згадується про існування не тільки радянського і націоналістичного Рухів опору, але й польського, проте вказується, що “із всього складу радянських партизан росіяни склали 52,9%, білоруси – 33,9%, українці – 5,9%, інші національності – 7,3%”, а “УПА майже на 100% складалось з українців”. І тут же: “Дії УПА в цей період проходили під гаслом, яке проголосив Р. Шухевич: “Домагатися, щоб ні одне село не визнало радянської влади. ОУН має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а фізично знищувати. Не треба боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість. Хай із 40 мільйонів українського населення залишиться половина – нічого страшного в цьому немає”³⁶.

Після такого суперечливого відображення подій більш однорідними є методичні матеріали уроку, присвяченого акції “Вісла”³⁷. Подано чітке визначення операції (акції) “Вісла” – “комплекс заходів польського комуністичного уряду за сприяння СРСР і Чехословаччини з примусового переселення (депортації) українського населення зі своїх етнічних теренів до так званих “повернутих земель”, що увійшли до території Польщі згідно з Потсдамською угодою”³⁸. Операцію поміщено в ширший контекст післявоєнних депортацій, згадано попередню депортацію та роль ОУН–УПА у захисті українців від вигнання з їх етнічних земель, але й чітко зазначено – “участь етнічних українців – громадян Польщі була заздалегідь вирішена на міжнародному рівні сталінським керівництвом за мовчазної згоди США і Великобританії ще наприкінці Другої світової війни. Єдине, що мав визначити польський комуністичний уряд, – це терміни і методи проведення депортації”. Визначено причини і привід для “остаточного вирішення українського питання”, вказані етапи, статистика переселення. Важливим є висновок про те, що немає єдності у підходах: одні дослідники стверджують, що це був державний злочин; інші – те, що творилося з українцями після війни, тобто відповідь за Волинь. При цьому увага відволікається від основних причин – рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій, що втілились у низку домовленостей на локальному рівні, та те, що незважаючи на засудження Сенатом РП про перемогу історичної справедливості говорити ще зарано: сприятливих умов для повернення депортованих та їх родин у рідні місця поки що не створено”³⁹.

Проблемою коректного висвітлення історичного процесу займалася Спільна комісія експертів, утворена згідно з Угодою про співробітництво в галузі науки та освіти 18 травня 1992 р.⁴⁰ Проте не були втілені у життя висновки змішаної Комісії з проблем удосконалення змісту підручників з історії та географії, як стверджує Д. Горун: “в українській навчальній літературі, як і раніше, часто-густо зустрічаються не підтверджені фактами, бездоказові висновки та упереджені оцінки стосовно минулого Польщі, а також характеру польсько-українських відносин; вживаються географічні назви (Сілезія, Закерзоння), що є або архівним надбанням, або штучними політизованими витворами”⁴¹.

Окрім того, в 2001 р. була проведена українсько-польська конференція присвячена цьому питанню. На конференції засигналізовано низку проблем: потребу відображення в підручниках передусім тих фактів та ідей, які б сприяли взаємному зближенню народів, часто суперечливе висвітлення “українського питання”, строго хронологічний виклад. Як і А. Портнов у статті про висвітлення українсько-

російських відносин у підручниковій літературі, дослідниці Б. Бурда та М. Шимчак роблять висновок, що “історія стосунків обох народів зводиться до опису воєн та конфліктів, а немає аналізу щоденного життя, його світогляду”⁴². Українські дослідники зіткнулися з аналогічними проблемами⁴³.

Отже, можемо стверджувати, що знання про депортаційні акції стосовно етнічних українців упродовж воєнного та повоєнного періоду викладені в українських підручниках занадто суперечливо. Різні автори не завжди згадують про всі частини історичної “мозаїки”, а на тлі загального подання інформації про Другу світову війну вони не є дуже зрозумілими. Адже війна описана як термінами старої “героїчної” радянської історіографії, так і “віктимізованої” нової. Ці два способи оповіді про історію не співіснують і взаємодоповнюють один одного, а заплутують і, “замість такого варіанту колективної ідентичності, який би задовільнив потреби внутрішньої консолідації українського суспільства й відповідав би викликам сьогодення, підручник механічно переміщує застарілі стереотипи, сформульовані істориками для іншої мети та в цілком інший час... через свій анахронічний характер він не викликає відчуття емоційної співпричетності, сприймаючись як “далека”, “не наша” історія”⁴⁴.

Замість чіткого уявлення про історичний процес, зосередження на фактажі призводить до опосередкованого впливу тексту на сам спосіб мислення людини та її світогляд. Забуваючи більшість дат та імен, а іноді відкидаючи й всі оцінки підручника, учень засвоює модель мислення та стиль, заданий книгою⁴⁵. Тому, незважаючи на достатньо повне висвітлення теми Другої світової війни та депортацій 1944–1946 рр. і акції “Вісла” як спільного для українців і поляків історичного досвіду, в підручниках треба підкреслити, що він є також і однією з причин незадовільного функціонування знання про війну чи депортації в українському суспільстві – вони просто “випадають” з “історичної рами” тих, для кого пам’ять не пов’язана з історією сім’ї чи знайомих. Історична пам’ять про Другу світову війну в українському та польському суспільствах надалі залишається здебільшого замкнутою на оповіді про війну як трагедію або власного народу, або власної родини.

¹ *Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису “Україна модерна”. – К.; Л., 2007. – С. 168.*

² Там само. С. 188–189.

³ Там само. С. 190.

⁴ *Ożóg M.-A. Stosunki polsko-ukraińskie w świetle publicystyki polskiej lat dziewięćdziesiątych // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 312.*

⁵ *Тютюн Віктор. Польські міфи та стереотипи про українство (на матеріалах польської преси початку 90-х років XX століття // Пам’ять століть. – 2005. – № 6 – С. 104.*

⁶ *Łozowska K. Wokół stereotypu Ukraińca /// Polska i Ukraina. Historia. Polityka. Kultura. – Szczecin; Warszawa, 2003. – S. 183.*

⁷ *Brydak B. Stereotyp Ukraińca w prasie Polski południowo-wschodniej po 1989 r. na tle polskich doświadczeń historycznych // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 275.*

⁸ *Тютюн В. Польські міфи та стереотипи про українство... – С. 109.*

⁹ *Zabrowarny S. Polska i Ukraina na drodze do porozumienia i współpracy // Polska i Ukraina. Historia. Polityka. Kultura. – Szczecin; Warszawa, 2003. – S. 12.*

¹⁰ *Bonysiak W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1990–1996 // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 328.*

- ¹¹ *Babiński G.* Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność. Zróżnicowanie religijne. Tożsamość. – Kraków, 1997. – S. 103.
- ¹² 1947. Пропам'ятна Книга / Зібрав та до друку зладив Богдан Гук. – Варшава, “Тирса”, 1997. – С. 9.
- ¹³ *Babiński G.* Pogranicze polsko-ukrainkie... S. 70.
- ¹⁴ Czy polacy lubią inne narody. Komunikat z badań. – Warszawa, 2003. – S. 2.
- ¹⁵ Там само. – С. 3.
- ¹⁶ Там само. – С. 4.
- ¹⁷ Rocznica zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań. – Warszawa, 2003. – S. 2–4.
- ¹⁸ Po obchodach 60. rocznicy wyzwolenia Auschwitz–Birkenau – obóz Oświęcim w świadomości Polaków. Komunikat z badań. – Warszawa, 2005. – S. 2–6.
- ¹⁹ *Павлюшин А.* Перспективи порозуміння на польсько-українському кордоні // “І.” Незалежний культурологічний часопис. – 1998. – № 12. – С. 144.
- ²⁰ *Портнов А.* Terra hostica. Образ Росии в украинских школьных учебниках истории после 1991г. // <http://magazines.russ.ru/nz/2004/4/post12.html>
- ²¹ *Кульчицький С., Кұрносов Ю., Коваль.* Історія України: Пробний підручник для 10–11 класу середньої школи – Ч. II. – К.: Освіта, 1993.
- ²² Там само. – С. 8.
- ²³ Там само.
- ²⁴ *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945 рр.): Підручник для 10-го класу середньої школи. – К.: Генеза, 1994.
- ²⁵ Там само... – С. 336.
- ²⁶ Там само. – С. 316.
- ²⁷ *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України (1939–2001): Підручник для 11-го класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – Вид. 2, допрацьоване і доповнене. – К.: Генеза, 2001; *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України (1939–2001): Підручник для 11-го класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – Вид. 2, допрацьоване і доповнене. – К.: Генеза, 2005.
- ²⁸ *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України (1939–2001)... – С. 78.
- ²⁹ *Рубльов О.С.* Новітня історія України. 1939–2003: Навчальний посібник для 11 класу. – Вид. 2, допрацьоване. – К.: Дієз-продукт, 2004.
- ³⁰ Там само. – С. 51.
- ³¹ *Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І.* Новітня історія України (1939–2001): Підручник для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2005.
- ³² Там само. – С. 41.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Задорожня Л.* Україна під час Другої світової війни (1939–1945 рр.). План-конспект теми з курсу історії України // Історія в школі. – 2005. – № 7–8. – С. 29
- ³⁵ *Гісем О., Мартинюк О.* Україна під час Другої світової війни (1939–1945 рр.). Частина II // Історія в школі. – 2002. – С. 31.
- ³⁶ *Задорожня Л.* Україна під час Другої світової війни (1939–1945 рр.)... – С. 36.
- ³⁷ *Абраїмов В., Войцехівський Ю.* Операція “Вісла” (фрагмент уроку з історії України, 11 кл.) // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 57.
- ³⁸ Там само. – С. 58.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Горун Д.* Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 41.
- ⁴¹ Там само. – С. 46.
- ⁴² *Баран З.* Польсько-українська конференція “Історія Польщі та України в шкільних підручниках” // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 704.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ *Яковенко Н.* Карфаген застарілих догм // Сучасність. – 2008. – № 5–6. – С. 54.
- ⁴⁵ *Портнов А.* Terra hostica. Образ Росии в украинских школьных учебниках истории после 1991г. // <http://magazines.russ.ru/nz/2004/4/post12.html>